

יגיל לוי ויואב פלד

השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת-הימים

מאז מלחמת לבנון, גבר העיסוק של אנשי מדעי החברה בישראל במשבר המדינה. סוציולוגים פוליטיים ישראלים, רובם ככולם אנשי השמאל הליברלי, מנסים להתמודד עם מה שנתפש כאי-יכולתה של המדינה לפתור את בעיית השטחים הכבושים. מלחמת ששת-הימים, שבעבר פוארה כפסגת הישגיה של ישראל, נתפשת עתה כנקודת-שבר, המסמנת את תחילתו של תהליך שקיעתה. על-פי תפישה זו, שתי נקודות-ציון נוספות בתהליך שקיעת המדינה הן מלחמת יום כיפור ועליית הליכוד לשלטון.

במאמר זה נבקש לבחון כיצד מוצגת מלחמת ששת-הימים בשיח הסוציולוגי והפוליטולוגי בישראל, ומהו המקום המיוחס לה בדיון על משבר המדינה. בחינה זו תשמש עבורנו בסיס להצגת תפישה אלטרנטיבית של מקומה של מלחמה זו בהיסטוריה הישראלית. על-פי תפישתנו, מלחמת ששת-הימים איננה מהווה נקודת-שבר, אלא חלק אינטגרלי של הסכסוך הישראלי-ערבי הנמשך זה מאה שנים. סכסוך זה כשלעצמו, כך נבקש לטעון, מהווה אבן-פינה של הסדר החברתי-פוליטי הישראלי.

כבסיס לדיוננו ישמשו ארבעה ספרי יסוד בסוציולוגיה הפוליטית של ישראל שהופיעו בשנים האחרונות: ספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק מצוקות באוטופיה (הורוביץ וליסק 1990) (היחיד מבין הארבעה שהופיע עד עתה בעברית), ספרו של פטר מדינג על עיצובה של הדמוקרטיה הישראלית (Medding 1990), אסופת מאמרים העוסקת בשאלת גבולות הישות הישראלית, בעריכת ברוך קימרלינג (Kimmerling 1989), וספרו של מיכאל שלו על תנועת העבודה והכלכלה המדינית של ישראל (Shalev 1992).

האסכולה הדומיננטית במדעי החברה הישראלים מאז שנות ה-50 היא האסכולה הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית. לאסכולה זו שייכת עבודתם המקפת של ש. ג. אייזנשטדט ועמיתיו באוניברסיטה העברית בירושלים, שפיתחו זווית-ראייה אנליטית רחבה לבחינת החברה הישראלית. שניים מתוך ארבעת הספרים שעליהם נבסס את דיוננו כאן, אלה של מדינג ושל הורוביץ וליסק, וכן כמה מאמרים בספרו של קימרלינג, נכתבו גם הם מזווית-ראייה פונקציונליסטית. לגישה תיאורטית זו יש השלכות משמעותיות ביותר לגבי האופן בו תופשים החוקרים הללו את החברה הישראלית, את מלחמת ששת-הימים ואת משבר המדינה. לפני שניגש לדיון בספרים עצמם, מן הראוי, על כן, להציג בקיצור נמרץ את עיקרי הגישה הפונקציונליסטית, ואת האופן שבו היא באה לידי ביטוי בעבודות שידונו כאן.

לאחר שנדון בעיקרי הגישה הפונקציונליסטית ובשלושת הספרים בהם היא באה לידי ביטוי, נעבור לדיון ביקורתי בספרו של שלו, היחיד מבין הספרים שנעסוק בהם שאיננו כתוב מתוך נקודת-מבט פונקציונליסטית. הדיון הזה יסייע לנו לחדד את ביקורתנו על האסכולה הפונקציונליסטית בסוציולוגיה הפוליטית הישראלית, ובמקביל, להציג את תפישתנו שלנו לגבי אופיה של החברה הישראלית ומקומו של הסכסוך היהודי-ערבי בעיצובה.

פונקציונליזם

האסכולה הפונקציונליסטית מאופיינת, כידוע, בתפישה מערכתית של החברה. על-פי תפישה זו, מורכבת החברה ממקבץ של תפקידים, שכל אחד מהם תורם את חלקו לתפקוד הנכון של המערכת בכללותה. המנגנון החשוב ביותר של אינטגרציה חברתית, על-פי הגישה הפונקציונליסטית, הוא תרבות פוליטית קונסנזואלית, המתאימה את האינטרסים הפרטיים של היחידים לצרכים החברתיים. הסדר החברתי הקיים הוא נקודת-המוצא של הניתוח הפונקציונליסטי, ובדרך-כלל איננו מזהה כשלעצמו מושא לבדיקה.

נקודת-מפתח בתפיסה הפונקציונליסטית של חברה היא אופיה האוניברסלי של המדינה. המדינה ("המערכת הפוליטית", כפי שהיא קרויה בדרך-כלל) נתפשת כניצבת מעל למרקם של החברה האזרחית וכעוסקת בהסדרה סמכותית של התחרות בין האינטרסים החברתיים השונים. היא עושה זאת באמצעות המערכות הביורוקרטיות, הרציונליות וה"נייטרליות" שלה (Medding 1990, 9, 11). ראיית המדינה כישות בעלת מעמד אוניברסלי ביחס לחברה (ראייה המושפעת, כמובן, מתפיסת המדינה בתיאוריה הפוליטית הליברלית), פירושה כי המדינה מתפקדת ללא כל מחויבות ראשונית כלפי מרכז כוח מוגדר כלשהו בחברה האזרחית. המדינה, על-פי תפישה זו, מהווה מנגנון פוליטי הפועל לשימורו ולניהולו של הסדר החברתי, במגמה להבטיח את טובת הכלל. לראייה זו של המדינה יש השלכות נרחבות ביחס לאופן בו נתפשים, במסגרת המחשבה הפונקציונליסטית, שני נושאים מהותיים לדיונו כאן: התנהגותה האלימה של המדינה ביורה הבין-מדינית, וזיהויים של תהליכי שינוי ושימור בחברה.

בפרפרזה על אמרה ידועה, ניתן לומר כי על-פי התפישה הפונקציונליסטית נעצרת הפוליטיקה בגבולה של המערכת (Mason 1990, 575-587). בשל תפישתו המערכתית את החברה, מתקשה הניתוח הפונקציונליסטי לזהות יחסי-גומלין ישירים בין יחידות משנה בתוך המערכת החברתית לבין גורמים "חיצוניים" לחברה, הפועלים במערכת הבינלאומית, למשל. התנהגותה האלימה של המדינה ביורה הבינלאומית נתפשת על כן, הגדרתית, כהתנהגות שנועדה לקדם את האינטרס החברתי האוניברסלי.

מגבלה אנליטית זו חלה לא רק על קבוצות פרטיקולריות בתוך החברה האזרחית, אלא אף, וביתר שאת, על המדינה עצמה. בעוד שגרסאות ביקורתיות יחסית של הפונקציונליזם הצביעו על הקשר שבין אינטרסים של קבוצות חברתיות לאורח ניהולם של סכסוכים בינלאומיים בידי המדינה (ברזילי 1992), אין הדבר חל על האינטרסים של המדינה עצמה, שמימושם מצוי בתחרות או בעימות עם אינטרסים של קבוצות אחרות בחברה. המדינה, כפי שהיא נתפשת בתיאוריה הפונקציונליסטית, היא חסרת אינטרסים פרטיקולריים משל עצמה. לכן היא איננה נתפשת כמסוגלת לתמרן (to manipulate) סכסוכים אלימים על-מנת לקדם את צורכי השליטה שלה ביחס לחברה האזרחית, להיות מעורבת בשיח כוחני במטרה לצמצם את ההשתתפות הפוליטית, או להשתמש בצבא ליעדים פוליטיים פנימיים. אם וכאשר מתגלות עדויות אמפיריות כי דברים כאלה אכן מתרחשים, מייחסים אותם החוקרים הפונקציונליסטים לחולשות אישיות של פוליטיקאים ולא לדרישות המבניות של המערכת עצמה (אהרונסון והורוביץ 1971). בהמשך נעמוד על המגבלות שהטילה ראייה זו של המדינה על ההבנה הפונקציונליסטית של החברה הישראלית.

בכל החברות האנושיות המוכרות לנו מן ההיסטוריה מתרחשים בעת ובעונה אחת תהליכים של המשכיות ושל שינוי. זיהוי תהליכים אלה, והקביעה אלו מהם חשובים מספיק בכדי להיחקר, כרוכים במה שקימרלינג הציג כ"החלטות פרדיגמטיות" (framework decisions). החלטות אלה נובעות, בין היתר, מאופן תפישתו של הצופה את זהותו של הקיבוץ החברתי הנחקר (Kimmerling 1992, 446).

בעקבות הבחנתו זו של קימרלינג, אפשר לטעון כי האופנים שבהם נתפשים המשכיות ושינוי בגישות שמרניות (כגון הגישה הפונקציונליסטית), ובגישות ביקורתיות לחקר הפוליטיקה (או באסכולות סדר לעומת אסכולות קונפליקט), שונים אלה מאלה באופן מהותי. גישות שמרניות עוסקות בעיקר ביסודות המייצבים את המערכת החברתית ומאפשרים את המשך תפקודה. כך נוטים חוקרים פונקציונליסטים לחפש מנגנונים מסדירים, כמו למשל, תרבות קונסנזואלית. דגש זה על יציבות ועל הרובד התרבותי, מביא חוקרים פונקציונליסטים לייחס חשיבות מוגזמת לשינויים ברפואי הלגיטימציה האידיאולוגית בחברה, תוך ראייתם כמסמנים שינויים מערכתיים בסדר החברתי עצמו.

חוקרים ביקורתיים, לעומת זאת, מכירים בפוטנציאל המשברי הטמון בסדר החברתי, אותו הם תופשים כמאופיין על-ידי עימותים. הם רואים את מנגנוני יישוב הסכסוכים המופעלים על-ידי המדינה כחלק מאסטרטגיית השליטה של קבוצות חברתיות מועדפות, וכמעוצבים במיוחד כדי להקהות את פוטנציאל השינוי הטמון בעימותים חברתיים. על כן, שינויים פוליטיים גרידא אינם נתפשים על-ידי החוקרים הביקורתיים כמסמנים טרנספורמציות חברתיות, אלא אם כן הם מלווים בשינויים מבניים בסדר החברתי עצמו. כך מתקיים מצב פרדוקסלי לכאורה, בו חוקרים שמרנים ממהרים לזהות מפנים ושינוי רדיקלי, בעוד חוקרים ביקורתיים נוטים יותר לראות את ההמשכיות אפילו בתהליכים של שינוי המתרחש על פני השטח.

הפונקציונליזם הישראלי והסכסוך היהודי-ערבי

במוקד הניתוח הפונקציונליסטי של החברה הישראלית נמצא הקונסנוס הציוני-סוציאליסטי, שגובש על-ידי תנועת העבודה. באמצעות קונסנוס זה ביקש אייזנשטדט להסביר את התפתחות הדפוסים המוסדיים בישראל, את הצלחת תפקודם נוכח אתגרים עצומים, עוד בטרם קמה המדינה, ואף את הקשיים ההולכים וגוברים בתפקודם של המוסדות הפוליטיים לנוכח הלחצים המופעלים עליהם מאז 1967 (אייזנשטדט 1967; 1989). הקונסנוס הציוני-סוציאליסטי ממלא תפקיד מרכזי גם בעבודותיהם של מרבית המחברים הנדונים כאן.

ניתוחו של מדינג, הדין בתקופת התגבשותה הפוליטית של מדינת ישראל בשנים 1948–1967, מאורגן סביב המאמץ לאפיין את הדמוקרטיה הישראלית כ"רובנית" או כ"קונסנוואלית", על-פי מושגיו של ארנד ליפהארט (Lijphart 1984). דמוקרטיה היא "רובנית" כאשר העוצמה מרוכזת בה במוסדות ממשלתיים מעטים, ו"קונסנוואלית" כשהעוצמה מבוזרת יותר. על-פי מדינג, עברה הדמוקרטיה הישראלית בין השנים 1948 ו-1967 תהליך של שינוי, מדמוקרטיה רובנית לדמוקרטיה קונסנוואלית (Medding 1990, 5–7).

מושג המפתח בריונו של מדינג הוא *ממלכתיות* – אסטרטגיית בינוי מדינה שנועדה להחליף את הכיתתיות של תקופת היישוב בערכים ובמוסדות אוניברסליסטיים, תוך שמירה על מרכיבי היסודיים של הקונסנוס ה"חלוצי" הטרנס-מדינתי. תחת דגל הממלכתיות הצליחה המדינה לנכס לעצמה תחומי מפתח של פעילות חברתית – הכוחות המזוינים, החינוך, השירות הציבורי ושירותי התעסוקה. היא נכשלה, עם זאת, במאמציה להלאים את שירותי הבריאות ולשנות את שיטת הבחירות, המעודדת פיצול מפלגתי. (המאבק על שני נושאים אלה מצוי עדיין בעיצומו). המתח המבני בין האינטרסים של המדינה לבין אלה של המפלגות הפוליטיות (ובכללן מפא"י, מפלגת השלטון) הוא שמנע את ריכוז המוחלט של הכוח הפוליטי בידי המדינה, אפילו בתקופת בן-גוריון. אחרי פרישתו, גרם מתח זה לביזור גובר והולך של העוצמה הפוליטית, ובאופן זה לדמוקרטיזציה של המדינה.

על-פי מיטב המסורת של הזרם המרכזי בסוציולוגיה הישראלית, מנתח מדינג את החברה היהודית ישראלית תחת הכותרת, החברה הישראלית (Deutch 1985, 4; Kimmerling 1989, 270). לשם המחשה, ניתן להשוות את האופן בו מאפיין מדינג את הדמוקרטיה הישראלית לאפיין שעושה חוקר אחר, סמי סמוחה. סמוחה ער לעובדת קיומם של אזרחים ערבים במדינה היהודית, ומודע לכך שמנקודת-ראותם, הדמוקרטיה הישראלית בודאי שאיננה יכולה להתאפיין כקונסנוואלית. האפשרויות שמציג סמוחה (Smoocha 1990) הן, על כן, דמוקרטיה רובנית, דמוקרטיה אתנית, או דמוקרטיה של גזע אדוניים (herrenvolk democracy) (הוא בוחר באתנית; ראה פלד, בגיליון זה). אך אם האידיאולוגיה המארגנת המרכזית של החברה הישראלית נתפשת כציונית-סוציאליסטית, ודאי שהערבים יכולים להופיע בניחות רק כ"נושא" לטיפול, ולא כיסוד מבנה של הסדר החברתי עצמו.

מצוקות באוטופיה (הורוביץ וליסק 1990) הוא כרך המשך לספרם הידוע של הורוביץ וליסק, מיישוב למדינה (1977), והוא דן בתקופה שלאחר 1967. בתקופה זו, לטענת המחברים, מתאפיינת הפוליטיקה הישראלית בחילוקי-דיעות ערכיים בסיסיים. אחת המחלוקות הללו נסבה על קווי-התייחום של הקיבוץ החברתי הישראלי.

הנחותיהם התיאורטיות של הורוביץ וליסק מושפעות מהבחנתו של אדוארד שילס (Shils) בין מרכז לפריפריה (שם, 20–24). הם רואים את המרכז, שנשלט במשך שנים רבות על-ידי ממסד תנועת העבודה, כאחראי לגיוס המשאבים החומריים והרוחניים, הדרושים להשגת היעדים החברתיים. כתוצאה מכך נחשף המרכז לדרשויותיהם של מגזרים שונים בחברה, כאשר כושרו לשמר את

האינטגרציה החברתית תלוי במידת יכולתו להיענות לדרישות אלה. כל זמן שהחברה התאפיינה בקונסנזוס בנוגע לערכים הבסיסיים ביותר, יכול היה המרכז להשתמש בקונסנזוס זה ליישובן של דרישות מנוגדות. אולם יכולת זו נפגמה כתוצאה מפתחתה של "תיבת פנדורה" של מחלוקות לאחר מלחמת ששת-הימים. כך הובילה המלחמה לקיפאון במדיניות ביחס לעניינים הדוחקים ביותר הניצבים בפני החברה, ובסופו של דבר הביאה לפילתה של תנועת העבודה.

הקשר בין משבר המדינה לבין טשטוש גבולותיה הוא הקרה-מנחה גם בספרו של קימרלינג, כפי שבא לידי ביטוי במסתו המסכמת של העורך עצמו (Kimmerling 1989, 264–285). במוקד המסה מצב קימרלינג את המושג "מערכת שליטה" (שם, 266–267), שהיא יחידה טריטוריאלית הכוללת כמה קיבוצים-משנה המוחזקים יחדיו על-ידי ביווקרטיות אורחיות וצבאיות וכוחות כפיייה אחרים. מערכת שליטה נוצרת כאשר כוח פוליטי חורג אל מעבר לגבולות הסמכות הלגיטימית שלו, כלומר, במצב של כיבוש צבאי. מערכת כזאת מובחנת מסוגים אחרים של מערכות פוליטיות בחוסר היכולת המבנית שלה לקיים קונסנזוס ערכי. אשר על כן, מערכת השליטה מאופיינת באוריינטציה כוחנית-אינטרמונטלית ביחס לקבוצות החברתיות שבתוכה.

מורכבותה של מערכת השליטה נובעת מטשטוש ההבדלים בין "גבולות" (boundaries) לבין "תחומי ספר" (frontiers) במערכות היחסים בין הקיבוצים השונים שבתוכה. על-פי הגדרתו של קימרלינג (שם, 267), גבולות "מפרידים ישות מסוימת מ'אלמנטים חיצוניים' המוגדרים על-ידם ומהווים תנאי הכרחי לקיום זהותו 'המכוונת פנימה' של הקולקטיב הנתון". תחום ספר, לעומת זאת, מסמן מרחב באופן הרבה יותר גמיש, חדיר ופתוח, המאפשר יחסי-גומלין אקטיביים והדדיים בין שתי ישויות, ובכלל זה גם אפשרות של התפשטות האחת לתוך השנייה, החלפת האחת בשנייה, או מיזוג מלא של השתיים.

כתוצאה ממחויבותם הפרדיגמטית של ארבעת המחברים לגישה הפונקציונליסטית, יוצאים מחקריהם כולם מנקודת-מוצא משותפת: קיומו של סדר חברתי ישראלי "טרם 1967", סדר שהתבסס על מסגרת קונסנזואלית תרבותית-אידיאולוגית והוא מובחן מהסדר החברתי שהתפתח לאחר 1967. על-פי מדינג, עד 1967 עמדה במרכזו של הסדר החברתי הממלכתיות, אידיאולוגיה שהפנימה לתוכה את ערכי החלוציות והרחיבה אותם לחברה כולה. גם עבור הורוביץ וליסק היוותה האידיאולוגיה הציונית-סוציאליסטית את הקונסנזוס הגרעיני של החברה, בעוד שעבור קימרלינג מילאה תפקיד זה ההגדרה הציונית של תחומי הקיבוץ החברתי הישראלי. איש מארבעת המחברים אינו מעלה שאלות כלשהן לגבי הסדר החברתי שלפני 1967 כשלעצמו, ואף לא מנסה לאתר את שורשי מלחמת ששת-הימים באותו סדר חברתי.

קו משותף נוסף לארבעת המחברים, הנובע גם הוא מתפישתם הפונקציונליסטית, הוא ניסיונם להסביר את משבר המדינה הישראלית כנובע מאי-התאמה בין מחויבויות נורמטיביות לבין פרקטיקות חברתיות. במקרה של מדינג, זוהי אי-ההתאמה בין האוניברסליות לו הטיפה הממלכתיות לבין הפרטיקולריות המפלגתית. עבור הורוביץ וליסק המתח הוא בין התפקיד האינטגרטיבי של המרכז הפוליטי לבין תפקידו בהקצאת משאבים. מתח זה גבר מאז 1967 לאור דרישות היתר שהוצבו בפני המרכז על-ידי אינטרסים פרטיקולריים. עבור קימרלינג הבעיה הבסיסית היא ההמרה של גבולותיו המוסכמים של הקולקטיב בתחומי ספר פתוחים.

מחויבותם המשותפת של כל ארבעת המחברים לפרדיגמה הפונקציונליסטית מתבטאת גם בתפישתם את מלחמת ששת-הימים ביחס לסכסוך הישראלי-ערבי ולבינוי הסדר החברתי הישראלי. כפי שצינו, כל הארבעה רואים את מלחמת ששת-הימים כנקודת-מפנה מהותית בהיסטוריה של ישראל. משמעותה של תפישה זו של המלחמה ניתנת להבנה מלאה יותר רק בהקשר התפישה הפונקציונליסטית של הסכסוך הישראלי-ערבי בכללותו.

ספרו של מדינג מסתיים בפריצת מלחמת ששת-הימים. אירוע זה מסמן, לדעתו, את נקודת-הסיום של תקופת ההתבססות של הדמוקרטיה הישראלית, כמו-גם נקודת-מפנה בהתפתחותה. נקודת-מפנה זו קשורה לחוסר-יכולתה של תנועת העבודה להציב, מאז 1967, סדר-יום לאומי מחייב, כלומר להמשיך ולתפקד כמפלגה הפוליטית הדומיננטית בישראל (Medding 1990, 226–229). כך, רואה מדינג את המלחמה כשבר פתאומי בתהליך הדרגתי של התפתחות הדמוקרטיה הישראלית מרובנית לקונסנזואלית. אין צורך להזכיר כי מדינג איננו מעלה אפילו את האפשרות של קשר סיבתי כלשהו בין המלחמה עצמה לבין התהליכים הפוליטיים אותם הוא מתאר בספרו.

ראיית מלחמת ששת-הימים כדאוס אקס מאכונה מאפיינת גם את שלושת המחברים האחרים. איש

מהם אינו רואה את המלחמה כתולדה אפשרית של התפתחויות קדמות במערכת החברתית הישראלית. ראייה זו של המלחמה, כנובעת באופן בלעדי מתגובה ישראלית לנסיבות שנכפו על המדינה מבחוץ, עולה בקנה אחד עם התפישה הפונקציונליסטית המקובלת של אירועים מסוג זה. גם תפישת המלחמה כנקודת-שבר פתאומית בתהליך התפתחותה הנורמלית של החברה משתלבת היטב בהבנה הפונקציונליסטית של המשכיות ושינוי במערכת החברתית, כפי שהוזכרה לעיל. חוקרים פונקציונליסטים רואים את מלחמת ששת-הימים כנקודת-מפנה, כיוון שהיא הולידה שינויים מרחיקי-לכת באופי השיח האידיאולוגי, בדפוסי ההשתתפות הפוליטית, ובאופני ביטויים הפוליטי של שטעים חברתיים בישראל.

ראייה אלטרנטיבית של מלחמת ששת-הימים, ראייה המבקשת לבחון את מקורות המלחמה ואת תוצאותיה כמעוגנים בתהליכי יסוד של החברה הישראלית, מחייבת ניתוח ביקורתי של הסדר הכלכלי-חברתי-פוליטי הישראלי כולו. להלן נציג את טיעוניו של מיכאל שלו, המתווה כמה מקווי-המתאר של ניתוח כזה. אולם בטרם נעשה זאת, עדיין עלינו לבחון את תפקידו של הסכסוך הישראלי-ערבי בתפישה הפונקציונליסטית של החברה הישראלית.

הסכסוך נתפש על-ידי חוקרים פונקציונליסטים כתופעה שבמהותה היא *חיצונית* לסדר הפוליטי-חברתי הישראלי. שורשי הסכסוך, כך הם מאמינים, נטועים בנסיבות הבינלאומיות האזוריות שבהן נתקל המפעל הציוני בכל שלביו. עקב כך, חוקרים אלה מעולם לא ביקשו לערוך מחקר אטיולוגי, במגמה לבחון את התפתחותו של הסכסוך בהקשר התפתחותו של הסדר החברתי הישראלי ואת *ההתנגדה* ההרדית בין השניים. במקום זה, חיפש המחקר הפונקציונליסטי, לכל היותר, את *השפעתו* של הסכסוך על החברה הישראלית, שנתפשה, מצדה, כמגיבה כלפיו כאילו היה כוח חיצוני (Deutsch 1985; Ehrlich 1987, 4-3).

כשל אנליטי זה דורש הסבר, בפרט מכיוון שרוב הכותבים הפונקציונליסטים בישראל משתייכים למחנה השמאל הליברלי ומאמינים שבכוחה של ישראל להביא לסיום הסכסוך הישראלי-ערבי. הסבר אחד לכשל הזה עולה מביקורתו של יונתן שפירא על הפונקציונליזם הישראלי. שפירא ניתח את התפקיד שמילאה האידיאולוגיה הציונית-סוציאליסטית בעיצוב הלגיטימציה של חלוקת עבודה פוליטית בלתי-שיוויונית, שגרמה לעיקור כוחן של קבוצות שונות בחברה (שפירא 1975; 1977; 1984; 1989). בכך תרם שפירא, יותר מכל אחד אחר, להצבתה של אלטרנטיבה אמיתית לאסכולה הפונקציונליסטית. חוקרים פונקציונליסטים, טען שפירא (Shapiro 1985, 6-16), נוטים לאמץ את דימויה העצמי של העילית השלטת ולהפנים אותם לתוך השיח האקדמי. דוגמה בולטת לנטייה זו (שאיננה מחכרת על-ידי שפירא) יכולה להיות הבחנתו המפורסמת של אייזנשטדט בין "עולה" לבין "מהגר". הבחנה זו משקפת את דימוים העצמי של הפועלים המהגרים *האשכנזים* בני העלייה השנייה, שראו עצמם כפועלים "אידיאליסטים" ואת המהגרים התימנים כפועלים "טבעיים" (אייזנשטדט 1948; Shafir 1989, 107). באופן רחב יותר, כפי שצוין על-ידי שפירא, אימצה הסוציולוגיה הישראלית, באורח בלתי-ביקורתי, את אתוס החלוץ ואת הצגתה האידיאולוגית של הדמוקרטיה הישראלית כפי שנעשתה על-ידי העילית של תנועת העבודה. כך, אפשר לטעון שהדימויים האידיאולוגיים השליטים בעניין מצבה הביטחוני של ישראל, שנתפשה כ"חברה במצור", מצאו את דרכם לתוך התפישות האקדמיות של הסכסוך הישראלי-ערבי באותו אופן.

הסבר אחר לכישלון הסוציולוגים הישראלים לבחון בביקורתיות את הסכסוך הישראלי-ערבי, מוצע על-ידי אורי בן-אליעזר (1988). בן-אליעזר טוען, בעקבות ביקורתם העצמית של אייזנשטדט וקורלרו על האסכולה הפונקציונליסטית (אייזנשטדט וקורלרו 1982, 323-324), שהפונקציונליסטים הישראלים קיבלו את מצבה המאיים של ישראל כנתון. לכן, הם ניתחו את ההסדרים המוסדיים שנוצרו במציאות זו כתוצרים של מצב הסכסוך ולא ניסו לבחון את שורשיו של מצב זה (בן-אליעזר 1988, 2).

כזכור, לטענתנו, כפי שהובאה לעיל, ראיית סכסוכים בין-מדינתיים כחיצוניים למערכת החברתית עצמה היא מסימני ההיכר המובהקים של האסכולה הפונקציונליסטית ומאבני-היסוד התיאורטיות שלה. הדבר מקבל משנה תוקף גם לאור העובדה שאפילו ברוך קימרלינג, אחד הסוציולוגים הפוליטיים המקוריים ביותר בישראל, שמתח את גבולות הניתוח הפונקציונליסטי יותר מכל סוציולוג ישראלי אחר, מוגבל עדיין בתחומי התפישה המסורתית.

קימרלינג הציג את האופן בו תרם אורח ניהולו של הסכסוך היהודי-ערבי לצבירתה של עצמה פוליטית בחברה היישובית. הדבר התאפשר באמצעות תהליכי ההצבר הדמוגרפיים והטריטוריאליים, אשר נבעו מצרכי ניהול הסכסוך, אך בהיבט גם תרמו למרכוז השליטה

הפוליטית בחברה היישובית. קימרלינג טוען כי ניהול שני התהליכים במקביל – ניהול הסכסוך לצד בינוי האומה – תרם להפחתת העלויות שהיו צפויות מניהול כל אחד משני התהליכים בנפרד (קימרלינג 1976, 35–66). קימרלינג שם את הדגש בעיקר על התפקיד הכפול שהיה לתהליכי הצבר הקרקעות: מצד אחד חייד הצבר הקרקעות את הסכסוך והחריף אותו באופן הדרגתי, אך בר-בזמן הוא הוליד גם מגוון של אסטרטגיות להשתלטות על קרקעות, אשר שימשו כמנגנונים לוויסות הסכסוך (Kimmerling 1983). במקום אחר הציג קימרלינג את הסדרי "המופסקות החברתית" (interrupted system; Kimmerling 1985), שאותם פיתחה מדינת ישראל כהסדרים שתורמים להקטנת עלויותיו של הסכסוך לחברה, באפשרם מעבר מהיר ממצבי שגרה למצבי חירום ולהיפך. אולם קימרלינג לא ניסה להפוך את כיוון הניתוח שלו ולבחון האם, ובאיזה אופן, קבעו צורכי השליטה של המדינה בחברה הישראלית (הן בתקופת "המדינה שבדרך" והן לאחר השגת הריבונות) את אורח ניהולו של הסכסוך, והאם אפשר ניהול הסכסוך את הקטנת העלויות הפוליטיות של השליטה. קימרלינג גם לא הטיל ספק באוניברסליות של המרכז הפוליטי (ביחס ליהודים, כמוכן) ולא בחן כיצד הוטב מצבן של קבוצות שונות בחברה באופן דיפרנציאלי, כתוצאה מצבירת הערצמה בידי המדינה.

לסיכום, מחויבות הזרם המרכזי בסוציולוגיה הישראלית לגישה הפונקציונליסטית הכשילה את הסוציולוגים בניסיונם להסביר את התמשכותו של הסכסוך היהודי-ערבי לאורך מאה שנים. חוץ מהטלת האשמה כולה על הערבים או, מאז 1977, על משוגותיו האידיאולוגיות של הליכוד, היה לסוציולוגים הישראלים רק מעט לומר על השתמרות הסכסוך. באותו אופן, הם לא היו מסוגלים לבחון גם את ההתפרצויות התקופתיות של מעשי-איבה גלויים, אלא כהפרעות פתאומיות בשגרת החיים החברתיים.

גם תפיסת מלחמת ששת-הימים – במחקרים שנסקרו עד כה – כאירוע של קו פרשת-מים, שהפריע לתהליך "הנורמלי" של בינוי אומה ומדינה בישראל, נובעת מנקודת-מבט פונקציונליסטית. מכיוון שהגישה הפונקציונליסטית איננה מכירה בסכסוך הישראלי-ערבי כיסוד מבנה של הסדר הפוליטי-חברתי הישראלי, היא גם איננה יכולה לתפוש את המלחמה כתוצר של סדר זה. דבר זה נכון במיוחד ביחס למלחמת ששת-הימים, שבה ננקטו המהלכים הקדם-מלחמתיים הראשוניים על-ידי הערבים, בתקופה המתוארת בדרך-כלל כ"ערב המלחמה" (Kimmerling 1992), על פריודיזציה כ"החלטה פרדיגמטית".

מאחר שמלחמה נתפשת כשבר במהלך הנורמלי של הדברים, ברור שתוצאתה תיראה כבעלת השלכות עמוקות לגבי ההסדרים החברתיים שקדמו לה. לכן, אין זה מפתיע שמלחמת ששת-הימים נתפשת כאירוע מהפכני כל-כך בהיסטוריה של ישראל. ראייה אלטרנטיבית (ולדעתנו, ריאליסטית יותר) של המלחמה, כמעוגנת בסדר החברתי הישראלי וכמסמנת – כמו כל תופעה היסטורית אחרת – הן המשכיות והן שינוי, יכולה לצמוח רק מתוך מסגרת תיאורטית ביקורתית. כמה יסודות של מסגרת כזו מסתמנים מזה זמן-מה בספרות הסוציולוגית על ישראל. בחלקו הבא של המאמר נציג ניסיון אחד להתוות מסגרת כזאת, ניסיונו של מיכאל שלו, המבוסס על ניתוח הכלכלה המדינית של ישראל.

גישת הכלכלה המדינית

מחקרו של שלו (Shalev 1992) מבוסס על כמה "החלטות פרדיגמטיות", העומדות בניגוד מפורש להנחות היסוד הפונקציונליסטיות. יחידת הניתוח שלו איננה מצטמצמת אך ורק לתחומי החברה היהודית-ישראלית, המגובשת סביב הקונסנוס הציוני-סוציאליסטי, אלא כוללת את כל אלה הנמצאים תחת שליטת המדינה (או "המדינה שבדרך") בכל תקופה נתונה, יהודים ופלסטינים. אופיה של יחידת הניתוח איננו אופי מערכתי, לפיו כל יחידת משנה פועלת לטובת האינטרס הכללי, אלא אופי של מאבק בין קבוצות חברתיות על משאבים כלכליים ופוליטיים. במאבק זה ממלאת המדינה הישראלית תפקיד מרכזי בקידום האינטרסים של קבוצה חברתית מוגדרת: יהודים אשכנזים ותיקים, ובמידה הולכת וגוברת, בעלי הון. לצורך ניהול המאבק משתמשת המדינה בכל האמצעים העומדים לרשותה, כולל הסכסוך היהודי-ערבי, ומבחינה זו מהווה מלחמת ששת-הימים רק ציון דרך, ולא נקודת-מפנה בהיסטוריה של ישראל.

שאלת המחקר העיקרית של שלו היא מדוע, לנוכח קיומו של ארגון עובדים כוללני, חזק וסמכותי – ההסתדרות – ומפלגת עבודה גדולה, שנהנתה מדומיננטיות פוליטית במשך ארבעים שנה, כלכלתה המדינית של ישראל לא התאפיינה ביציבות כלכלית וחברתית, ביחסי-עבודה רגועים

ובשירותי רווחה מקיפים ואוניברסליים, כמו כלכלותיהן של מדינות סוציאל-דמוקרטיות אחרות. את תשובתו המורכבת של שלו ניתן לסכם במשפט אחד: משקלו של היסוד הציוני בתשלובת הציונית-סוציאליסטית היה תמיד גדול יותר ממשקלו של היסוד הסוציאליסטי. במלים אחרות, בשיקוליה של תנועת העבודה הציונית, צורכי ההשתלטות על הקרקע ובינוי המדינה והאומה האפילו תמיד על צורכי הרווחה של העובדים.

בניגוד לחוקרים הפונקציונליסטים, שלו איננו מציג את האסטרטגיה של תנועת העבודה כנובעת באורח אובייקטיבי מאילוצי "המציאות". לטענתו, עמדו בפני מפא"י וההסתדרות אפשרויות בחירה בנקודות רבות לאורך המסלול ההיסטורי, וההכרעות שקיבלו בפועל יכולות להיתפש כהכרחיות רק אם מעניקים קדימות אונטולוגית למערכת אינטרסים אחת על פני מערכת אינטרסים אחרת. כך העדיפה תנועת העבודה, לאורך כל ההיסטוריה שלה, לנקוט אסטרטגיה ברלנית, ולא שיתופית, ביחס לפועלים הפלסטינים (ובמידה פחותה גם ביחס לפועלים היהודים המזרחים). הכרעה זו הביאה לשיתוף-פעולה עם התנועה הציונית ולגישה אל ההון היהודי, שנועד לממן את פיתוחו של משק יהודי נבדל. לאחר קום המדינה תמכה ההסתדרות, שוב משיקולים של פיצול שוק העבודה, בקיום הממשל הצבאי, ואף מילאה תפקיד מפתח בניהולו. מפא"י, מצדה, השתמשה בסמטת הממלכתיות כדי להחליש את ההסתדרות (או, ליתר דיוק, את היסודות הרדיקליים יותר בתוכה) ולעודד את צמיחת ההון הפרטי בישראל.

גם שלו דן בהרחבה במשבר המדינה הישראלית, אולם תפישתו את אופיו של המשבר ואת סיבותיו שונה באורח מהותי מתפישותיהם של המחברים האחרים שסקרנו. גם בהמשגתו שלו הופיעו גילויי המשבר בראשית שנות ה-70, אולם שורשיו נעוצים עמוק יותר, בדיוק בכל אותן הכרעות שהכריעה תנועת העבודה לאורך ההיסטוריה שלה. הסיבה המיידית למשבר ולאובדן ההגמוניה של מפא"י היתה אובדן האוטונומיה של המדינה כלפי ההון הפרטי. אוטונומיה זו נשענה על שליטתה של המדינה, ולמעשה שליטתה של מפא"י, על ההון שגויס בחו"ל, ועל עוצמתה של ההסתדרות, הן כארגון עובדים והן כבעלת-הון. במהלך שנות המדינה נחלשו שני בסיסי כוח אלה של המדינה כתוצאה מצמיחת ההון הפרטי, בעידודה האקטיבי של מפא"י, ומשעבוד ההון הציוני לחוזרי חובות ולרכישות נשק בארצות-הברית. אובדן האוטונומיה של המדינה פגע ביכולתה של מפא"י לתמרן לצורכי שליטתה הן את משק המדינה והן את אופן ניהול הסכסוך היהודי-ערבי. כך איבדה מפא"י את ההגמוניה שלה לטובת ההון הפרטי (והציוני) שהחל להתנהג כפרטי) מצד אחד, ולטובת הימין הלאומי מצד שני.

על-פי ניתוחו של שלו, אופן ניהולו של הסכסוך היהודי-ערבי לא רק השפיע על הבניית הסדר החברתי-פוליטי הישראלי, אלא גם הושפע על-ידי צורכי השליטה של המדינה/מפא"י (שם, 288). יחד עם זאת, שלו ממקד את דיונו במלחמת ששת-הימים מבחינת הכלכלה המדינית, אך ורק בתוצאותיה של המלחמה, ולא בגורמיה. זאת למרות העובדה שהמלחמה התרחשה על רקע המיתון הגדול של אמצע שנות ה-60 וחילצה את מפא"י מהשגיאה החמורה ביותר שעשתה בניהול כלכלתה המדינית של ישראל.

הסדר החברתי הישראלי והסכסוך היהודי-ערבי

עבודתו של שלו משתלבת עם מחקריהם של כמה חוקרים נוספים שהחלו לאחרונה להעלות שאלות לגבי היחסים ההדדיים שבין תהליכי בינוי הסדר החברתי בישראל וניהול הסכסוך הישראלי-ערבי:

1. מחקריהם של שפיר (Shafir 1989) וגרינברג (גרינברג 1991). העוסקים במאבקים הפוליטיים של תנועת העבודה, שנועדו לרחוק פועלים ערבים משוק העבודה היהודי, ממחישים את יחסי-הגומלין שבין ריכוז הכוח בידי ממסד תנועת העבודה לבין הרפת הסכסוך בין יהודים לערבים.
2. כמה ממחקריו של קימרלינג (שהוזכרו לעיל) בחנו את הדרכים בהם התנהל הסכסוך בכפיפה אחת עם תהליכי בניית המדינה, כמו הצבר דמוגרפי וטריטוריאלי (ראה במיוחד, Kimmerling 1976; 1983, 35-66). טיעונו הנוכריים לעיל של קימרלינג לגבי הפחתת העלויות הכרוכה בניהול המקביל והמותנה הדדית של שני התהליכים, ממחישים את תפקיד הסכסוך ביצירת הסדר הפוליטי.
3. יואל מיגדל, במאמר בספרו של קימרלינג (Migdal 1989, 1-27), מציג את הסכסוך כגורם התורם לתהליך בניית המדינה. עם זאת, כמו קימרלינג, מיגדל איננו רואה את ההתניה ההדדית בין השניים כנובעת ממטרות זהות של ריכוז כוח.
4. בן-אליעזר (1988) עוסק בהפיכתו של השיח הפוליטי של היישוב לשיח מיליטריסטי, אשר נתן

לגיטימציה לשימוש בכוח מזוין לפתרון בעיות פוליטיות. בן-אליעזר קושר את השינוי הזה, אותו הוא ממקם בשנות ה-30 המאוחרות, להתבגרות בני הדור הראשון של ה"צברים", דור הפלמ"ח. טיעונו תומכים בראיית האופן בו ניצלה (הנהגת) הקהילה הפוליטית היהודית טרם-המדינה את האמצעים הצבאיים, ובמיוחד את דפוסי החשיבה הצבאיים, לביסוס השליטה שלה לנוכח אתגרים פנימיים, כדוגמת זה שהציב הימין הפוליטי.

טיעוניהם של חוקרים אלה יכולים לזרות אור חדש על הסכסוך היהודי-ערבי, לאו דווקא בשלב הטרום-מדינתי. הכללת הסכסוך כאחד היסודות ביצירת הסדר הפוליטי, מאפשרת ראייה חדה יותר גם של התהליכים הפוליטיים שהתרחשו אחרי 1948. טענתנו היא, ואותה נבקש לפתח בהמשך המאמר, שבדיוק כפי שניהל הסכסוך נוצל על-ידי מייסדי המדינה כדי לצמצם את עלויות בנייתה, כך המשיכו לנצל על-מנת לצמצם את עלויות השליטה בה לאחר מכן. כך נטען, למשל, כי המדינה נוקקה לסכסוך כאמצעי לביסוס מעמדה מול החברה האזרחית, באותם מקרים בהם הציבו כוחות חברתיים שונים אתגר בפני שלטון המדינה מתוך רצון להפחית את תלותם בה.

את המתווה התיאורטי עליו נבקש לבסס טענה זו נתחיל מההנחה, המוצאת ביטוי בסוציולוגיה האמריקני לפחות במשך רבע המאה שחלפה (Horton 1966), על-פיה התפישות הפונקציונליסטיות והמערכתיות עצמן מגלמות "אסטרטגיות שליטה" של קבוצות חברתיות מועדפות. אסטרטגיות שליטה כאלה הן אידיאולוגיות, במובן המרקסיסטי המקורי של המושג, בכך שהן מבקשות להציג את האינטרסים של קבוצות חברתיות דומיננטיות כזהים לאינטרסים של החברה כולה.

אחד הסמלים המרכזיים המנוצלים למטרה אידיאולוגית זו הוא ביטחון לאומי. למדינה המודרנית, שבידיה מופקד המנופולין על שימוש לגיטימי באלימות, ניתנת הסמכות לקבוע את גבולות הקולקטיב ואף את זהותו הלאומית. כיוון שהמדינה מזוהה עם הערך החברתי העליון – קיום פסי – היא רכשה עדיפות על פני כל המגזרים החברתיים האחרים. היא אפילו נתפשת כניצבת מעליהם ובלתי-מושפעת על-ידי האינטרסים הפרטיקולריים שלהם. תחת מסווה אוניברסליסטי זה היתה המדינה המודרנית מסוגלת להתפתח ולחדור לכל מגזר של החברה (Tilly 1985a, 75–91; Mann 1985).

על-פי טילי (Tilly 1985b), מלחמות שיחקו תפקיד משמעותי בגיבוש המדינה המודרנית, והיוו יסוד מרכזי באסטרטגיית השליטה שלה. זאת משום שהמדינה תפקדה כמנגנון של "פרוטקשן", המחדד חרדות קיומיות במגמה ליצור מנגנונים להתמודדות עמם, כמו גיוס לצבא, גביית מסים ומרכז טריטוריאלי. מנגנונים אלה הרחיבו את שליטתה של המדינה הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. יתר על כן, כפי שטוען גידנס (Giddens 1985, 192) עצם ביסוס מערכת הלגיטימציה של המדינה על שליטתה באלימות אפשר לה לנקוט אסטרטגיית שליטה בדרכי שלום שלא הצריכה שימוש באלימות כלפי פנים, בשונה ממה שאפיין את תבנית השליטה המסורתית. בכך אפשרה השליטה באלימות את מימוש מאפייניה הריכוזיים של המדינה המודרנית, ללא היווצרות מוקדים להתנגדות פעילה בחברה האזרחית.

סכסוך אלים היה לפיכך היבט מהותי של תהליכי בניית מדינה, לא רק בעולם השלישי, אלא גם במערב, וישראל אף היא אינה יוצאת מכלל זה. גיבוש הקהילה הפוליטית היהודית בארץ נעשה במקביל להתפתחות הסכסוך היהודי-ערבי. אבני-הדרך העיקריות בהתפתחות הסכסוך – המעבר מעימותים מקומיים ומקריים במהלך שנות העלייה השנייה לסכסוך בין-עדותי בסוף שנות ה-20, ובסופו של דבר לפעולות איבה בינלאומיות בשנות ה-40 – היו גם סימני-דרך מרכזיים בגיבוש הסדר החברתי הישראלי.

אם קיימת הכרה בכך ש**שינוי מדינה**, כרוך באסטרטגיה של סכסוכים אלימים, וביצירת הסדרים חברתיים התומכים באורח ניהולם, אין כל סיבה להניח שאותו דבר לא יוכל להתקיים בשלב **תחזוקה של המדינה**. האסטרטגיה המיליטריסטית המעורבת בשלב ההקמה הרי איננה מוגבלת למבצעים צבאיים בלבד. היא כוללת גם פרקטיקות שיח המדגישות את מרכזיות האלימות בקיום הקולקטיב ואת תפקיד המדינה בניהול אלימות זו. תפקיד ניהול האלימות נותן לגיטימציה להתפשטות המדינה לתחומים הולכים ומתרחבים של החברה האזרחית.

טיעון זה מחייב אותנו להגדיר מהי, על-פי תפישתנו, משמעותו של המושג "מדינה", לפני שניגש לבחינת המקרה הישראלי. לצורך זה נאמץ את תפישתו של שלו, כי יש להבין את מושג המדינה בשתי רמות של הפשטה בעת ובעונה אחת. ברמה הקונקרטי יותר, המדינה איננה אלא סך-כול המוסדות הציבוריים המחזיקים באופן קולקטיבי בזכות הלגטימית להפעיל אלימות בתחומי

טריטוריה נתונה: בית-המחוקקים, הממשלה, מערכת המשפט, הבירוקרטיה האזרחית והצבאיות, וכו'. ברמה המופשטת יותר, המדינה היא מבנה, או מערכת הסדרים חברתיים, שיש להם היגיון דינמיקה משלהם, שאינם תלויים באורח מידי במוסדות ובאליטות המאיישות אותם. הקשר שבין הגיונה של המדינה כמבנה מופשט, לבין פעולתם הממשית של מוסדותיה, אינו, ולא יכול להיות, ניתן לבחינה אמפירית. זהו קשר שניתן להצביע עליו רק מתוקף ניתוחם של תהליכים חברתיים-היסטוריים ועל בסיס עדויות נסיבתיות (Shalev 1992, 70). בפרפרזה על תיאורו של ג'פרי אייזק, ניתן לתפוש את המדינה כמעין "שדה מגנטי", שרק תוצאותיו, אך לא עצם קיומו, ניתנות להבחנה אמפירית (Isaac 1987, 159). במקרה שלנו, התנהגותם של מוסדות המדינה היא תוצאתו הנראית לעין של הגיונה של המדינה כמבנה. בעזרת הגדרה זו ניגש עתה להצגת טיעונו ביחס לקשרים שבין בינוי הסדר החברתי-פוליטי בישראל לבין ניהול הסכסוך היהודי-ערבי בידי המדינה ומלחמת ששת-הימים.

מקובלת עלינו טענתו של מדינג לגבי תהליכי הדמוקרטיזציה שהתרחשו בשנות ה-60, בתקופת כהונתו של לוי אשכול כראש-הממשלה. עם זאת, שלא כמו מדינג, אנחנו מציעים לבחון את תהליכי "הליברליזציה של אשכול" מבעד לאספקלריה של משבר המדינה והנסיגה ההדרגתית של המדינה מרבות מעמדותיה בחברה האזרחית. נסיגה זו, כך נטען, היתה קודם-כול השלכה של מבצע קדש ב-1956 ומשבר התיעוש של שנות ה-50, שני תהליכים אשר החלישו את עוצמת המדינה.

מבצע קדש הוכן בסודיות מוחלטת על-ידי בן-גוריון וקבוצה קטנה של יועציו הקרובים ביותר. מאוחר יותר ניסו מקורבים אלה, "צעירי מפא"י", להיבנות מהצלחת המלחמה כדי להגדיל את כוחם הפוליטי על חשבון הנהגת המפלגה. ניסיון זה יצר שורה בשל תמרונים פוליטיים שגלשו למאבקי "חברה נגד מדינה". במרכזם של אלה עמדה פרשת לבון, שהתפתחה סביב השאלה, מי הורה על נסיונות הפיצוץ שנערכו נגד מטרות בריטיות ואמריקניות במצרים ב-1954. נושאים רחבים הרבה יותר, כגון סמכות המדינה לערוך מבצעים חשאיים אלימים, וגבולותיה של סמכות זו, הפכו בהמשך להיות חלק מן "הפרשה". בהקשר זה הרצב לראשונה בסימן שאלה סגנון ההנהגה הסמכותי של בן-גוריון והוכשרה הקרקע להתפטרותו ב-1963. התפטרות זו היתה אבן-פינה בתהליך הדמוקרטיזציה שנון על-ידי מדינג (Medding 1990, 125-131, 180-183).

קריאת התיגר הפוליטית הזאת על סמכותה של המדינה השתלבה במשבר התעסוקה המלאה, שנבע מתהליך התיעוש של שנות ה-50 (גרינברג 1991, 93-173). מצב התעסוקה המלאה חיזק את כוחם של העובדים מול ההסתדרות, שתפקדה, למעשה, כמוסד מעין-מדינתי, האחראי לשליטה בכוח העבודה (Shalev 1992). חיזוק זה הומחש בהתפתחות ועדי עובדים מיליטנטיים, באיומי פרישה של איגודי עובדים מקצועיים מההסתדרות ואפילו בתסיסה עדתית, כדוגמת מרד העולים הצפון-אפריקנים בואדי סאליב ב-1959 (Medding 1990, 69).

אתגרים אלה טמנו בחובם איום על יסודותיו של הסדר החברתי-פוליטי עצמו. קריאת התיגר על סמכותה של המדינה בתחום ניהול האלימות ביטאה ערעור על טעם קיומה. לכך נוספה סכנת התפרקותם של מנגנוני השליטה המדינתיים על המשק. לבסוף, התגלעותו של מאבק אתני ייצגה איום חמור על האינטרסים של בני היישוב הוותיק, אנשי המעמד הבינוני והגבוה של שנות ה-60, אשר עיצבו את המדינה ושלטו בה באמצעות מפא"י (רוזנפלד וברמי 1979, 43-84).

המדינה הגיבה לאתגרים אלה בנסיגה חלקית מעמדותיה בחברה האזרחית. היא הקטינה את מעורבותה בכלכלה, בין היתר על-ידי צמצום דרסטי של תקציב השיכון. דבר זה הטיל את ישראל לשפל הכלכלי העמוק ביותר בתולדותיה – המיתון הגדול (גרינברג 1991, 183-184). כדי להגביר עוד יותר את היצע כוח העבודה בוטל ב-1966 הממשל הצבאי. המדינה גם השיבה לגיטימציה לימין, על-ידי התרת הבאת עצמותיו של ז'בוטינסקי לקבורה בארץ, ואימצה כמה פרקטיקות ליברליות אחרות שהביאו לפריחה ספרותית ואמנותית באותן שנים.

נסיגתה זו של המדינה הביאה (באופן אובייקטיבי, ולא כתוצר של תוכנית מוגדרת) לצמצום האפשרויות להצגת תביעות מצד קבוצות חברתיות שונות אשר גילו ניצני אוטונומיה בשנות ה-60. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בתחום הכלכלי, בו העבירה המדינה חלק מהאחריות להסדרת הפעילות אל השוק החופשי. גם בתחום האלימות השלימה המדינה עם נסיונותיהן של קבוצות שונות לקרוא תיגר על סמכותה, אולם הסיטה את ביקורתן של קבוצות אלה ממישור הלגיטימציה של המדינה עצמה אל מישור הפיקוח האזרחי על מערכת הביטחון.

נסיגת המדינה הביאה לאי-התאמה, ועקב כך למתח דיאלקטי, בין ההיגיון המבני שלה לפעילותה הממשית. ברמת המבנה היה תפקידה של המדינה, בשני העשורים הראשונים לריבונות, לצבור עוצמה מאופן ניהולו של הסכסוך הישראלי-ערבי (פעולות התגמול, מבצע קדש, הנהגת שירות צבאי אוניברסלי וכו'), בכדי להבנות סדר חברתי המבוסס על חלוקת עבודה בלתי-שוויונית. ברמת הפרקטיקה הממשית, אף שנסיגת המדינה בשנות ה-60 הקלה באופן זמני את הלחצים שהופעלו עליה, היה טמון בנסיגה זו פוטנציאל להגברת האוטונומיה של החברה האזרחית, וכך לערער מבנה העוצמה המדינית.

אם כן, אנו מציעים להבין את מלחמת ששת-הימים כביטוי של אסטרטגיה שנועדה להתמודד עם חולשתה המשברית של המדינה, כפי שהתפתחה בשנות ה-60. המלחמה נבעה, אם ניתן לומר כך, מהתפרצות המתח הדיאלקטי שנוצר בין שתי רמות תפקודה של המדינה: הרמה האמפירית-ביורוקרטית והרמה המופשטת-מבנית. יישוב המתח בין שתי הרמות נעשה, כמו בכל מקרה של יישוב מתח דיאלקטי, על-ידי סינתיזה המתרחשת ברמה גבוהה יותר של קיום. במקרה שלנו התאפשרה הסינתיזה בעיקר בשל הגדלה משמעותית ביותר של המשאבים שעמדו לרשות המדינה: שטחה, האוכלוסייה הנתונה לשליטתה והיקף הפעילות המשקית בה.

במקביל לנסיגת המדינה מחלק מעמדותיה בחברה האזרחית בשנות ה-60, היא פעלה להסלמת החיכוך בין ישראל לבין שכנותיה. ב-1964, במסגרת ה"מלחמה על המים" שהתנהלה בין ישראל וסוריה מאז שנות ה-50 (בסוגיית ניצולם של מי הירדן), הגיבה ישראל על פעולה סורית, לראשונה בעת רגיעה, בהפצצה מאסיבית מן האוויר (ויצמן 1975, 237). שלב ההסלמה הבא התרחש בזירה הירדנית ב-1966, כאשר ישראל ביצעה פעולת תגמול ראשונה לאור יום ובהשתתפות כוחות שריון ואוויר (פעולת סמוע) (שם, 253-254). תהליך ההסלמה הגיע לשיאו באפריל 1967, עת הופעל חיל האוויר במרדף אחר מטוסים סוריים עד לפאתי דמשק, והפיל שישה מהם (שם, 254). ליווי המעשה בהצהרתו של הרמטכ"ל דאז, יצחק רבין, כי בכונת ישראל להפיל את המשטר הסורי (הבר 1987, 146), הוסיף לליבו החיכוך.

שבועות מספר לאחר "תקרית המיגים" נכנס הצבא המצרי לסיני ומצרים סגרה את מיצרי טיראן. התגובה הישראלית התבטאה בגיוס מילואים, שהפך תוך זמן קצר, ובאורח אוטומטי כמעט, לגיוס מלא. המצב הבלתי-נסבל של המתנה, כאשר המשק משותק כתוצאה מגיוס המילואים, הביא, לא במעט בלחץ הפיקוד הצבאי, להחלטת הממשלה לפתוח בפעולת מנע. החלטה זו התקבלה לא לפני ששר הביטחון (וראש-הממשלה) המתון, לוי אשכול, הוחלף במשה דיין, רמטכ"ל מבצע קדש והבולט שבצעירי מפא"י.

את התנהגות המדינה במישור המערכת האדמיניסטרטיבית אפשר להבין כנובעת מדפוס התנהגות ביורוקרטי של צמרת המדינה, ובעיקר של הפיקוד הצבאי. אלה תפשו את המענה הצבאי כמענה הכרחי לפעילות ערבית לאורך הגבולות, ולכן הסלימו את החיכוך. גם ההחלטה לגייס מילואים כתגובה מיידית לכניסת הצבא המצרי לסיני נבעה מדפוס ביורוקרטי של תפישת ביטחון אשר הציגה עליות קשיחות ליציאה למלחמה, והגיבה אוטומטית כאשר אלה התממשו (על תפישת הביטחון ראה הורוביץ 1973). הביקורת שנמתחה על מהלכים אלה בתוך האליטה הפוליטית, על-ידי דמויות כבן-גוריון, חיים משה שפירא, מנהיג המפד"ל, ואף על-ידי משה דיין כחבר-כנסת (לפני מינויו לשר הביטחון) (רבין 1979, 137, 150, 156-158), מעידה כי לפנינו דפוס פעולה ביורוקרטי ולא תגובה שהכרחיותה אינה מוטלת בספק.

שאלת "הכרחיותו" של אופן תגובת המדינה הישראלית למשבר 1967 ניתנת לבחינה בשני מישורים. במישור הקונקרטי יותר, של המהלכים שנקטו במאי ויוני 1967, טענו אישים כבן-גוריון, שפירא ואבא אבן כי היה על ישראל למצות את כל האפשרויות המדיניות לפני שנקטה צעדים צבאיים בלתי-הפיכים למעשה, כמו גיוס כללי של כוחות המילואים. אולם מעבר לכך, טענתנו היא, כי עוצמתו של תהליך הסלמת הסכסוך, החל מ-1964, לא היתה "הכרחית", במשמעות זו שלא נבעה מאילוצי הסכסוך הישראלי-ערבי. עוצמת תגובתה של ישראל בשנים אלה ביטאה, כפי שצינו, אסטרטגיה מסוימת שבאה במקביל, וכפיצוי, לנסיגתה של המדינה מכמה מעמדותיה בחברה האזרחית באותה תקופה.

עם זאת, המהלכים שקדמו לפרוץ המלחמה, ושהתרחשו במישור המדינה כמערכת אדמיניסטרטיבית, אין בהם כדי להסביר את קיבוע תוצאותיה של המלחמה ומניעת הפיכתו למנוף להשגת הסדרים מדיניים. לשם כך עלינו לחזור לרמת הניתוח המופשטת יותר, של ראיית המדינה כמבנה.

קיבוע תוצאותיה של מלחמת ששת-הימים הופנם באופן בולט בשיח הפוליטי, אשר הפך עתה לשיח צבאי לכל דבר. היזון בהסדרים המדיניים העתידיים הצפויים לישראל התמקד בנקודת-המבט הצבאית, ועל כן הרבה להבליט מושגים כדוגמת "גבולות ביטחון", ו"עומק אסטרטגי" (שפירא 1989, 168–171). חיזוק היסודות הכוחניים של השיח אפשר למדינה להחזיר לעצמה את מעמדה העדיף בחברה, אשר התערער בשנות ה-60, ולבלום את המגמות הליברליות שאפיינו את השיח הפוליטי-תרבותי בשנים שקדמו למלחמה.

חיזוק מעמדה של המדינה אפשר לה לתפוס מחדש את העמדות שנטשה קודם לכן גם בתחום החברתי-כלכלי. שילוב השטחים הכבושים בכלכלה הישראלית יצר שוק נרחב בשליטתה המלאה של המדינה. על-ידי אימוץ מדיניות שוק עבודה ומדיניות פיסקלית מתאימות, הצליחה המדינה לנצל שוק זה כדי לסיים את המיתון ולהטיל את מרותה על כוח העבודה היהודי, בעת ובעונה אחת. תפקיד אחרון זה הושג באמצעות הזרמת מספר גדול של עובדים פלסטינים וזלים ובלתי-מאורגנים לתוך שוק העבודה הישראלי (תוך שיתוף פעולה מלא של ההסתדרות). נוסף על כך, הבנייה מחדש של הצבא אחרי המלחמה (שכללה לא רק את חימושו מחדש בציוד צבאי, אלא גם את הכפלת ממדיו) פיתחה את התעשייה הביטחונית הנשלטת על-ידי המדינה (Shalev 1992).

קיבוע תוצאותיה של מלחמת ששת-הימים התבטא, בראש ובראשונה, במגמת ההתנחלות בשטחים. בחינת הפעילות ההתנחלותית בשנים 1967–1977 תגלה דברים מעניינים ביחס לאופי השינוי שהביאו המלחמה וניצחון הליכוד בבחירות ב-1977: כמעט מיד לאחר המלחמה החלה ממשלת האחדות הלאומית בהנהגת מפלגת העבודה להקים התנחלויות בשטחים הכבושים. פעילות התנחלותית זו נעשתה לא רק במזרח-ירושלים, ברמת הגולן, בבקעת הירדן ובחלקים מסיני, אלא גם באזורים המיושבים בצפיפות של הגדה המערבית, כמו גוש עציון וקריית-ארבע, אותם מקומות בהם צמח גוש אמונים אחרי מלחמת יום כיפור. הכוח המניע מאחורי מסע ההתנחלות לא היו נציגי גח"ל בממשלה אלא דווקא נציגי דור הפלמ"ח – דיין, גלילי ואלון – שנהגו מתמיכתו המהוססת של אשכול ומאוחר יותר מתמיכתה הנלהבת של גולדה מאיר.

יתרה מזו, ההתנחלויות, שתוכננו בגלוי כדי ליצור עובדות מוגמרות של נוכחות יהודית בשטחים, הוקמו באותן שיטות ולשם אותן מטרת שהתקיימו לפני הקמת המדינה. מפת ההתנחלויות התאימה לשאיפות הטריטוריאליות של שני הזרמים בתנועת העבודה שהפכו עתה לדומיננטיים בממשלה, רפ"י ואחדות העבודה (ביילין 1985).

מדיניות שמירת השטחים הכבושים בשליטה ישראלית, מבלי לספח אותם למדינה באופן רשמי, הפגינה המשכיות מפתיעה תחת ממשלות עבודה, ליכוד ואחדות-לאומית כאחת. למעשה, השוני היחיד שחל לאחר עליית הליכוד לשלטון היה האצת פעילות ההתנחלות ותחילת הופעתן של התנחלויות "איכות החיים". אפשר להסביר את ההתפתחויות האלה הן על-ידי המומנטום שנוצר בתהליך ההתנחלות עצמו, והן על-ידי הצורך של הליכוד לתת הטבות חומריות לתומכיו (דבר שלא היה מסוגל לעשות קודם לכן, בהעדר מבנה כלכלי כמו ההסתדרות).

סיכום

המסקנה הנובעת מניתוחנו עד כה היא, כי מלחמת ששת-הימים לא היתה בהכרח תגובה ישראלית למהלך ערבי יזום, אף לא פרי "מזימה" ישראלית מתוכננת. לשיטתנו, הבנת מקומה ההיסטורי של המלחמה מחייבת התבוננות התופשת את נסיבות פריצתה כתוצר של התנהגות ביורוקרטית הנובעת מהמבנה המדינתי, ואת קיבוע תוצאותיה כאינטרס מדינתי לכל דבר. מטעם זה אין המלחמה מהווה ביטוי לשבר או לשינוי משמעותי בהיסטוריה של ישראל. היא היתה ביטוי לאסטרטגיה שתכליתה שימור מעמדו של מבנה העוצמה המדינתי, על-ידי הדגשת אחריותה של המדינה לקיומה הפיסי של הקהילה וסמכותה הבלעדית בתחום האלימות. אסטרטגיה זו ננקטה על-ידי המדינה, וכתה לגילויים שונים, מאז תקופת היישוב.

מכאן, שאסטרטגיית ה"לא מלחמה ולא שלום" הננקטת על-ידי המדינה מאז 1967 (ואולי עומדת להשתנות עתה, לאחר בחירות 1992), אינה נובעת משיתוק שמקורו בהימצאות המערכת הפוליטית תחת "עומס יתר" של תביעות הפריפריה כלפי המרכז, כטענתם של הורוביץ וליסק, ואף לא מן המתח שבין "מערכת השליטה" לבין הגרעין המקורי של המדינה לפני 1967, על-פי המינוח והתפישה של קימרלינג. לטענתנו, מבטאת אסטרטגיה זו את ייצובה מחדש של שליטת המדינה בחברה האזרחית, תוך שיתוף-פעולה חסרת-קדים בין האליטות הדומיננטיות. שיתוף-פעולה זה

המחיש עצמו באופן דרמטי ביכולתה של המדינה לא רק לשמור על הסטטוס-קוו הטריטוריאלי, אלא גם לנקוט צעדים פוליטיים נועזים כמו הסכם השלום עם מצרים, מלחמת לבנון ואחר-כך היציאה מלבנון, ותוכנית הייצוב הכלכלי של 1985 (לגבי האחרונה, ראה Shalev and Grinberg, 1989).

נסיגת המדינה ממוקדי שליטה בחברה האזרחית בשנות ה-60 הומרה מאז 1967 בשליטתה המוחלטת במרחב הפוליטי. כתוצאה מכך, הצורות היחידות של ביטוי פוליטי אופוזיציוני שנתרו פתוחות בפני קבוצות שוליים היו גרסאות פונדמנטליסטיות של אידיאולוגיית המדינה: הציונות הפונדמנטליסטית של גוש אמונים והיהדות הפונדמנטליסטית של החרדים.

גוש אמונים, כפי שצוין שוב ושוב בספרות, ניכס את האתוס (או אולי מוטב לומר המיתוס) של החלוץ, והעטה עליו כסות של לגיטימציה דתית. הדבר בא כתגובה לדחיקתה ההיסטורית של הציונות הדתית אל מחוץ להגדרה הרשמית של "חלוציות" ולגיחוך שבו ניתקל דור "הכיפה הסרוגה" בקרב בנייגול החילונים. צד אחר של מאמץ זה של הצעירים הציונים-דתיים להציב עצמם במרכז ההגשמה החלוצית היה עלייה דרמטית בנכונותם להצטרף ליחידות קרביות במהלך שירותם הצבאי.

גוש אמונים לא הצליח, כידוע, לגייס לשורותיו מספר משמעותי של מזרחים, וזאת למרות נטיית המזרחים לנקוט עמדות פוליטיות נציות. הסיבה לכך היא, שגוש אמונים מגלם את מאמציה של שכבה מקופחת מבחינה תרבותית, אך לא מבחינה חומרית, לשלב עצמה לתוך המרכז הפוליטי. היהודים המזרחים המקופחים מבחינה חברתית וכלכלית, נוסף על הבחינה התרבותית, חיפשו ערוצים אחרים של ביטוי פוליטי.

כיוון שהאופציה של התארגנות פוליטית מזרחית היתה מושא לדה-לגיטימציה מטעם העילית הפוליטית (הרצוג 1986, 175–177) זרמו המזרחים לתנועת החריות. מאוחר יותר אף נטו העניים ביותר בקרבם לתמוך בכהנא (Peled 1990). ב-1988, אחרי פסילת רשימתו של כהנא, הצביע שיעור גבוה של בוחרים מזרחים בעירות-פיתוח ובשכונות עוני עירוניות עבור המפלגות החרדיות. בהצבעה זו הביעו המזרחים העניים ביותר מחאה פוליטית גם נגד המודרניות וגם נגד החלוציות, שני תוצרים אידיאולוגיים שנתנו לגיטימציה למיקומם המשני בחלוקת העבודה החברתית (דוך יחיא 1990; Peled Unpublished).

יכולתה של המדינה לקיים שליטה כזאת בזירה הפוליטית קשורה באופן הדוק לקדימות שניתנה למגזר הצבאי בישראל מאז 1967, קדימות שהתחזקה אחרי מלחמת יום כיפור ושוב, לאחר פרוץ האנתיפאדה. דבר זה קשור, כפי שטען קימרלינג, לטשטוש קווי-התייחסים של הקולקטיב ולפתיחתו מחדש של הספר. עם זאת, אנחנו חולקים על הנחתו של קימרלינג, שהוויכוח שנוצר עם פתיחתו מחדש של הספר היה תהליך וולונטרי של תן וקח בין כוחות פוליטיים אוטונומיים, אשר כל אחד מהם מציע את תפישתו לגבי גבולותיו הראויים של הקולקטיב.

קימרלינג עצמו הצביע על המנגנונים המשעתיקים את מערכת השליטה במסגרת קווי-התייחסים הזמניים שלה. מנגנונים אלה קשורים לתרומת מערכת השליטה להסדרת חלוקת העבודה החברתית בתוך ישראל גופא. כך, למשל, אפשרה זרימת הפועלים הפלסטינים לתוך שוק העבודה הישראלי לקבוצה גדולה של מזרחים לעבור ממעמד הפועלים לשכבות המנהלים הנמוכים והעצמאים הזעירים (מזרחים אחרים נדחפו מטה לתחתית החברתית, והיו, כאמור, אלה שיצרו את הבסיס האלקטורלי לכהנא ובבחירות ב-1988 תמכו במפלגות החרדיות). כך עוקרה, עוד יותר, מודעותם של המזרחים למעמדם החברתי הפריפריאלי, אשר השתפר אמנם, אך לא שונה מהותית. מאידך, הפכו המזרחים שמצבם השתפר לכוח פוליטי בעל עניין בקיבועו של הסכסוך.

קבוצות שתפסו עמדות טובות יותר, ואשר היו מורכבות בעיקר מאשכנזים, הרוויחו מ"השוק השבוי" שנוצר עבורם על-ידי המדינה בשטחים הכבושים, מהמאגר הבלתי-מוגבל למעשה של כוח עבודה זול ומהפרייקטים של ההתנחלות (Kimmerling 1989, 277–278, 273–274). על כן מפתיעה העובדה שקימרלינג נמנע מהסקת מסקנות מכלילות על תפקידה המבני של המדינה בהסדרת חלוקת העבודה החברתית ועל תלותה של האחרונה בקיום מערכת השליטה ובשענתוקה.

אין לנו ספק בכך שהמדינה הישראלית נמצאת במשבר. עם זאת, מקורות המשבר אינם נעוצים לדעתנו במלחמת ששת-הימים, אלא בעצם יסודותיו של הסדר החברתי הישראלי. יסודות אלה קשורים בטבורם לאופן ניהול הסכסוך המתמשך בין יהודים וערבים בארץ-ישראל. מערכת יחסים סימביוטית זו בין הסדר החברתי לבין הסכסוך היא שיצרה את הרקע למלחמת ששת-הימים (כמו-

גם למלחמות הישראליות-ערביות (האחרות) ולכיבוש הנמשך של הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן.

חוסר-הנחת מן הכיבוש המתמשך, המתגלה אצל מרבית המחברים שנסקרו במאמר זה, לא יכול לבוא במקום בחינה מעמיקה וכנה, הנדרשת כדי לחשוף את הגורמים היסודיים להתמשכות הכיבוש ואת האינטרסים החברתיים העומדים מאחוריו. קרבנם האידיאולוגית של מרבית המחברים לתנועת העבודה, כמו גם ראייתם הפונקציונליסטית את החברה, מונעות אותם מלבצע את המשימה הזאת. זאת מכיוון שלא די כאן בניתוח תרומתה של תנועת העבודה להתמשכות הכיבוש אחרי 1967. מה שנדרש וחשוב יותר בהקשר זה הוא ניתוח תפקידה של תנועת העבודה בהבנייתו של סדר חברתי שהוא תלוי-סכסוך. באופן פרדוקסלי מונע המשקל המוגזם המיוחס למלחמת ששת-הימים בשיח האקדמי הישראלי מלהבין את מקורותיה ואת השלכותיה הנמשכות על החברה הישראלית.

החוג למדע-המדינה, אוניברסיטת תל-אביב

בביליוגרפיה

- אהרונוסון, שלמה ודן הורוביץ, 1971. "אסטרטגיה של תגמול מבוקר — המקרה הישראלי", מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים 1: 77-99.
- אייזנשטדט, שמואל נח, 1948. מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח, מוסד סאלד, ירושלים.
- , 1967. החברה הישראלית — רקע התפתחות ובעיות, מאגנס, ירושלים.
- , 1989. החברה הישראלית בתמורותיה, מאגנס, ירושלים.
- אייזנשטדט, שמואל נח ומרים קורלר, 1982. הסוציולוגיה: פרדיגמות ומשברים, מאגנס, ירושלים.
- ביילין, יוסף, 1985. מחירו של איחוד, רביבים, תל-אביב.
- בן-אליעזר, אורי, 1988. צבאיות, סטטוס ופוליטיקה, עבודת דוקטורט, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- ברזלי, גד, 1992. דמוקרטיה במלחמות — מחלוקת וקונצנזוס בישראל, ספרית הפועלים, תל-אביב.
- גרינברג, לב, 1991. תנועת העבודה הישראלית במשבר, 1955-1970, עבודת דוקטורט, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- דון-יחיאל, אליעזר, 1990. "דתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית: המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-21", מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים 32: 11-54.
- הבר, איתן, 1987. היום תפוז מלחמה, עירנים, תל-אביב.
- הורוביץ, דן, 1973. התפישה הישראלית של ביטחון לאומי: הקבוע והמשתנה בחשיבה האסטרטגית הישראלית, מכון אשכול, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- הורוביץ, דן ומשה ליסק, 1977. מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, עם עובד, תל-אביב.
- , 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר, עם עובד, תל-אביב.
- הרצוג, חנה, 1986. עדותיות פוליטית — דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי היסטורי של הרשימות העדתיות לאסיפת הנבחרים ולכנסת (1920-1984), הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- ויצמן, עזר, 1975. לך שמים לך ארץ, ספרית מעריב, תל-אביב.
- קימללינג, ברוך, 1976. "ניהול הסכסוך היהודי-ערבי ותהליכי בנייה האומה בתקופת המנדט", מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים 9: 35-66.
- רבין, יצחק, 1979. פנקס שירות, ספרית מעריב, תל-אביב.
- רוזנפלד, הנרי ושולמית כרמי, 1979. "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה", מחברות למחקר ולביקורת 1: 43-84.
- שפירא, יונתן, 1975. אחדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי, עם עובד, תל-אביב.
- , 1977. הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת-גן.
- , 1984. עילית ללא ממשכים — דורות מנהיגים בחברה הישראלית, ספרית הפועלים, תל-אביב.
- , 1989. לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החירות — הסבר סוציולוגי-פוליטי, עם עובד, תל-אביב.
- Deutsch, W. Karl, 1985. "Introduction," in *Studies of Israeli Society*, vol. 3: *Politics and Society in Israel*, ed. Ernest Krausz. New Brunswick, N.J.: Transaction Books.
- Ehrlich, Avishai, 1987. "Israel: Conflict, War and Social Change," in *The Sociology of War and Peace*, ed. Colin Creighton and Martin Shaw. London: Macmillan.
- Giddens, Anthony, 1985. *The Nation-State and Violence*. London: Polity Press.
- Horton, John, 1966. "Order and Conflict: Theories of Social Problems as Competing Ideologies," *The American Journal of Sociology* 71:701-713.

- Isaac, Jeffrey, 1987. *Power and Marxist Theory: A Realist View*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Kimmerling, Baruch, 1983. *Zionism and Territory*. Berkeley: Institute for International Studies.
- , 1985. *The Interrupted System*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books.
- , 1989. "Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System: Analytical Conclusions," in *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, ed. Baruch Kimmerling. Albany, N.Y.: SUNY Press.
- , 1992. "Sociology, Ideology and Nation Building: The Palestinians and their Meaning in Israeli Sociology," *American Sociological Review* 57:460–466.
- Lijphart, Arend, 1984. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Mann, Michael, 1985. "The Autonomous Power of the State," *Archives Européennes de Sociologie* 24:185–213.
- Mason, Andrew, 1990. "Politics and the State," *Political Studies* 37:575–587.
- Medding, Y. Peter, 1990. *The Founding of Israeli Democracy, 1948–1967*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Migdal, S. Joel, 1989. "The Crystallization of the State and the Struggles over Rulemaking: Israel in a Comparative Perspective," in *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, ed. Baruch Kimmerling. Albany, N.Y.: SUNY Press.
- Peled, Yoav, 1990. "Ethnic Exclusionism in the Periphery: The Case of Oriental Jews in Israel's Development Towns," *Ethnic and Racial Studies* 13:345–367.
- , Unpublished. "Explaining Religious Voting Among Oriental Jews in Israel: A Cultural Division of Labor Approach."
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shalev, Michael, 1992. *Labor and the Political Economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Shalev, Michael and Lev L. Grinberg, 1989. *Histadrut-Government Relations and the Transition from Likud to a National Unity Government*. Tel Aviv: Pinhas Sapir Center for Development.
- Shapiro, Yonathan, 1985. "Political Sociology in Israel: A Critical View," in *Studies of Israeli Society*, vol. 3: *Politics and Society in Israel*, ed. Ernest Krausz. New Brunswick, N.J.: Transaction Books.
- Smooha, Sammy, 1990. "Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel," *Ethnic and Racial Studies* 13:389–413.
- Tilly, Charles, 1985a. "War and the Power of Warmakers," in *Global Militarization*, ed. Peter Wallensteen et al. Boulder, Colo.: Westview Press.
- , 1985b. "War-Making and State-Making as Organized Crime," in *Bringing the State Back In*, ed. Peter Evans et al. Cambridge: Cambridge University Press.